

УДК 94 (477.4) «18»

Вержанська Таїсія Анатоліївна
аспірантка кафедри історії України
Житомирського державного
університету ім. І. Франка

Особливості самоідентифікації магнатерії Правобережної України у XIX ст.

В статті розглянуто стереотипи поведінки польських магнатів Правобережної України у XIX ст. Здійснено аналіз основних факторів, які впливали на формування світоглядних установок типового магната, визначено характерні риси польського шляхетства. Здійснена спроба виокремити методи збереження ідентичності польського дворянства від імперських посягань та акцентувати увагу на регіональній специфіці.

Ключові слова: стереотипи, магнатерія, Правобережна Україна, самоідентифікація, ідентичність, креси.

Вивчення феномену формування ідентичностей в умовах пограниччя протягом останніх років набуло актуальності. Пограничні, межові території поєднують політичні, культурні та соціальні традиції різних держав, та трансформуються в щось унікально нове. Ідентичність безпосередньо пов'язана з соціокультурними установками, уявленнями про себе і про світобачення, повсякденними стереотипами, ціннісними системами духовного і матеріального світу. Правобережна Україна стала таким регіоном, на теренах якого шляхтичі зберігали прихильність історичній нації та формували модерну польську ідентичність. Метою статті є дослідження чинників, які впливали як на збереження традиційних ідентифікаційних прихильностей так і формування нових у середовищі вищого шляхетства.

В роботах В. Бакули [2] О. Сухомлинова [12] розглянуті особливості кресового дискурсу в Україні та Польщі, становище польської шляхти на цих територіях. Детальний аналіз явища польського сарматизму

представлено в монографії та статтях М. Лескинен [10, 11]. Фрагментарні описи прояву поведінки магнатерії містяться в дослідженнях Д. Бовуа [4, 5]. Багатий фактичний матеріал представлений у наративних джерелах [9, 14], який ще потребує подальшого опрацювання та аналізу.

У польській політичній та науковій традиції існувало та використовувалося поняття «кресів». Кресами спочатку вважали оборонні поселення на пограниччі Польщі та України, що захищали Річ Посполиту від татарської навали, а згодом козацьких набігів. З часом цим словом позначали прикордонні землі південно-східних рубежів. Після розділів Польщі у 1772, 1793 та 1795 роках, в результаті чого польська держава фактично перестала існувати, під поняттям Кресів розуміли всі східні провінції Російської та Австрійської імперій [12, с. 26-27]. До складу кресів входила також і територія Правобережної України. Спільнота, що формувалася в умовах пограниччя, була носієм цілого ряду особливостей, що, згодом, трансформувались в певну субкультуру та призвели до становлення певного типу особистості. У даному випадку цією спільнотою була магнатерія, яка втративши державність, спрямувала свою діяльну активність на маєток. Доведення економічної впливовості та станової вищості перетворилось практично у сенс життя.

Ліквідація Речі Посполитої та процедура доведення шляхетності родів стала величезним ударом для шляхти. І історичною необхідністю для них було збереження і відстоювання себе всіма можливими з точки зору ментальності способами, засобами та методами. Тому ці території уявлялись польській шляхті як «втрачений рай» їхньої вітчизни, як органічна частина «свого уявного» простору і саме тут поводити себе як некороновані королі провінцій, які належали їм. Зменшення політичного впливу магнатерії призвело до зосередження їх діяльності на маєткових справах та прагнення зберегти недоторканим «родинний світ» і маєток - це було інтуїтивною спробою самозахисту польського світу на цих територіях.

Елементами самоідентифікації магнатерії на теренах Правобережжя стали польські форми соціальної поведінки, проникнуті духом сарматизму, польська мова і мистецтво та давні шляхетські традиції, які свято охоронялися та зберігалися. Ця самоідентифікація була тісно пов'язана з національними стереотипами, які виступали своєрідним

соціальним конструктом, що відображав уявлення нації про себе на тлі інших та її виокремлення від інших. Уявлення про ідеального шляхтича та магната було тісно пов'язане з сарматським міфом.

Сарматизм був важливим етапом у формуванні польської національної ідентичності. З XVI ст. і до поділів Річ Посполита являла собою унікальний історичний приклад існування магнатсько-шляхетської республіки в монархічному обрисі, в котрій нацією вважались лише шляхтичі (шляхта та магнати). Головним фактором шляхетської консолідації виступила сукупність правових і соціокультурних традицій. Суспільна свідомість Речі Посполитої закріплює уявлення про те, що шляхту відрізняє не стільки політично-правовий статус, а певний стиль життя, стереотипи поведінки, політичні погляди і тому подібне. Вихідним пунктом сарматизму була характерна для епохи Відродження і пов'язана з розвитком історичної думки загальноєвропейська тенденція до пошуку історичного родоvodu держав і народів. Польські історики початок цього родоvodu відшукали у давніх сарматів. Закріпилось уявлення про те, що на території Польщі жили сарматські племена і власне вони дали початок польській народності. Пошук власних генетичних коренів сприяв не лише ідеалізації минулого, а й освяченню політичної традиції, котру поляки виводили з республіканського Риму. Давній Рим став взірцем державного устрою, а демократія - ідеалом рівності всіх вільних громадян. Високе значення і сакралізація польського державного устрою визначили домінування державного над національним і, тому у межах Речі Посполитої, де народом (*populus*) вважалася лише шляхта (решта населення - *plebs*) починає поступово формуватися «політична» надконфесійна (тісно пов'язана з католицизмом) нація (народ-шляхта) [8, С.34].

Сарматська ідеологія об'єднувала шляхту різного етнічного походження і протиставляла її іншим станам як «нарід шляхетський (сарматський)», та сформувала у дворянства почуття станової винятковості і переваги, переконаності в досконалості, заснованій на «шляхетській демократії». Ідеал громадянина, що сформувався в епоху сарматизму це - громадянин-шляхтич, «істинний син» Речі Посполитої, по-перше, повинен бути політичним діячем, сеймовим оратором, сміливо виступаючим на захист стародавніх прав шляхетського народу. Якщо треба, то він повинен бути здатний і зі зброєю в руках виступити

проти виявів тиранічних тенденцій короля. По-друге, це воїн, захисник батьківщини та віри (особливо цей мотив розвинувся у другій половині у XVII ст., в період безперервних воїн з турками, татарами, шведами, козаками і московитами). По-третє, це землероб-поміщик, взірцем для якого мають бути біблійні патріархи і римський герой Цинциннат, змінювати за необхідності плуг на меч, здатним взяти на себе відповідальність за долю батьківщини. По-четверте, продовжувати батьківські традиції для шляхтича було не лише справою честі, а й релігійним обов'язком. Знання історії своїх предків та роду було обов'язковим. У своїх маєтках магнати та шляхта зберігали в бібліотеках генеалогічні документи, що підтверджували древність роду. Шляхтич ставився до свого герба як до найдорожчої цінності. Дані традиції слугували не лише для збереження історії роду, але й для усвідомлення родинних зв'язків між багато чисельними родами, їх певну ієрархію по знатності та ролі в державному та суспільному житті [7, С 200-203].

На формування світоглядних установок типового магната впливали такі якості національного характеру як почуття гідності, честі, патріотизму. Навіть бідні шляхтичі різко дистанціювали себе від українських селян та міщан або євреїв. Істинні шляхтичі краще б померли з голоду, ніж осоромили себе фізичною працею. Їх відрізняв особливий гонор, вищість, загострене почуття власної гідності. Кожен шляхтич вважав себе вищою інстанцією і всі вони - шляхта, а особливо магнати - заперечували загальноприйняті норми. Для них існував один авторитет - авторитет фінансової спроможності. Г. Гачев, автор есе «Польща» пише: «Складається таке враження, що тут постійно святкують і танцюють, і весело живуть. Безтурботність. Відчайдушність. Радість буття смакується одразу, а не відкладається на потім, про запас» [6, с 79]. М. Бердяев так говорив про польську душу: «Польська душа аристократична і індивідуалістична до болю, в ній так сильно не лише почуття честі, пов'язане з лицарською культурою але і дурний гонор. В складі польської душі росіян завжди вражала умовна елегантність і складність, недостатність простоти і прямої та почуття вищості й зверхності, яке відштовхувало» [3, с 234].

В національній ідентичності поляків почуття гідності мало ключове значення. Польський патріотизм ототожнювався з вірністю національній ідеї, з готовністю служити національному відродженню. Після

Листопадового повстання 1863 року «польський пан» в імперському розумінні асоціювався з прихильником збереження феодально-олигархічних традицій Речі Посполитої, противником будь-яких державних реформ, поневолювач селян та захисник станових інтересів.

Велике значення мала для шляхти католицька віра, яка значно сильніше проникала та утримувала людину, ніж будь-які соціально-політичні явища. Католицизм був тісно переплетений з політичними елементами шляхетської ментальності та культури, адже мотив збереження віри предків апелює і до збереження традицій, які мали вікову історію. Принциповою річчю для магнатерії була опіка та будівництво костелів.

Шляхетство об'єднало в собі людей з таким психологічними якостями, як, в першу чергу прагнення до свободи та незалежності у всіх її проявах. Ця соціально-політична група складалась з амбітних людей з нестримним прагненням до домінування у всіх сферах життя. Кожен магнат вважав себе найвищою інстанцією. Для них існував лише авторитет реальної сили, влади, грошей та кількості землі. І цей авторитет вони намагались продемонструвати за будь-якої обставини. Польські землевласники, зміцнені капіталом та силою грошей від фільварків, цукрових заводів та промисловості переживали, як зазначав Д. Бовуа - небувалий розквіт на територіях, що відносились до кресів. Постійне запевнення лояльності магнатерії до політики царської влади було теж засобом збереження родинних маєтків від посягань. Пишнота, багатство та розкіш, що панували в більшості резиденцій, численна прислуга, європейські засади життя, що сприймалися краще, ніж імперські, - утверджували в аристократії почуття вищості. Яскравим свідченням цього є спогади М. Чайковського, в яких він описував життя представників вельмишановних польських родин: «Не знаю, що робив Адам Любомирський в Царстві Польському; ми постійно читали в газетах, що він постійно живе за кордоном ...але про його діяльність ми нічого не знаємо. Цей великий державний муж, здається, забув про південно-західну Русь, яка стала колискою його роду. Четвертинські носили військові мундири. Радзивіли не мали навіть високих фантазій Пана Коханка (Станіслав Радзивіл власник Несвіжа, був великим фантазером). Що ж робили Ржевуські? Один із них розігрував еміра в Саврані, точно як в аравійській пустелі, але являвся еміром-

цивілізатором. Жеребці та кобили п'яти порід стояли на паркеті, біля мармурових ясел і перед кожним було дзеркало, щоб міг любоватись собою, а не сумувати як одаліски гарему. Сам він возсідав на тигровій шкурі, кутив трубку, попивав каву, а біля нього сиділи козачата, нерухомо як араби, грали на торбанах і співали козацькі думи» [9, С 90].

Найпопулярнішим засобом демонстрації фінансової могутності польської шляхти були світські прийоми, бали, взаємні відвідини та різноманітні розваги, на яких найзаможніші показували заможним свої фінансові можливості.

Даніель Бовуа наголошує на тому, що навіть у Литві, де шляхетство мало значні статки, польські поміщики відчували певний комплекс нижчовартості порівняно з рівними собі з України та наводить ряд прикладів, що засвідчують поданий факт [5]. Ярослав Івашкевич, письменник, що походив із середовища управителів та в молоді роки працював приватним вчителем в польських та російських маєтках згадує: «Все свідчить про пишноту: незліченна челядь, збірки живопису, книги з золотими корінцями в бібліотеках, старовинні меблі, архітектура, парки, коні, полювання, описані на сотні способів, розкішні екіпажі, бали, свята, прийоми, де все надзвичайно вишукане. У дворах бідніших маєтків, яким належало по кілька сотень десятин, спосіб життя дещо скромніший, але й тут тон задавали магнати, законодавці елегантності [14, с 267].

Однак, на відміну від суспільної ролі, яку виконувала магнатерія в імперському середовищі Ї дії певним чином підлягали правилам «вищого світу», до якого мали доступ найбільш знатні магнатські роди), життя в ізолюваному від цього зовнішнього світу маєтку все було іншим: все залежало від психологічних якостей господаря, його освіченості та інтересів й протиставлялось цим правилам. Сухомлинов О. зазначав, що оскільки польська еліта була позбавлена власної державності, то шляхетський двір на цих територіях ставав «фортецею найдорожчих цінностей: патріотизму, польськості, традицій, незалежності», вогнищем освіти й духовності, який притягував та консолідував осіб польської національності. Двір був не тільки етнічно-економічною формацією, скільки романтичним еквівалентом шухляди, де зберігаються пам'ятки, альбоми спільного досвіду, тобто речі, які мали історичне значення, були свідками та носіями колективної пам'яті [12, с 32-33].

Таким чином, польська еліта позбавлена бажаної повноти влади в межах імперського простору була змушена визнавати певні нав'язані правила «вищого світу». Прагнення до самозбереження, яке проявлялося в імперських умовах в несприйнятті тих ціннісних установок, які активно пропагувались, стало відмінною рисою Правобережної шляхти. Російська влада змушена була визнавати її самодостатність, цей факт лише підтверджував думку, що становить російського суспільства була його визначальною рисою. Прагнення до комфорту, змушувало представників вищих прошарків вираховувати та виключати найменші ризики, які б могли похитнути їх владу на кресових територіях. Тому, ізолювавши власний маєток від «зовнішнього світу», магнateria прагнула хоча б у приватному житті законсервувати та зберігати давні традиції, успадковані від предків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Байбурин А. Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционная культура / А. К. Байбурин. - [Електронний ресурс. Режим доступу: http://journal.iea.ras.ru/archive/1980s/1985/Bayburin_1985_2.pdf]
2. Бакула Б. Креси без взаємних викреслювань - Б.Бакула. - [Електронний ресурс. Режим доступу: http://krytyka.com/cms/upload/Okremi_statti/2010/2010-01-02/16-22-2010_1-2.pdf]
3. Бердяев М. Судьба России: сборник статей / М. Бердяев. - М.: Советский писатель, 1990. - 233 с.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863 рр.) / Д. Бовуа; [Пер. з фр. З. Борисюк]. - К.: Інтел, 1996. - 416 с.
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. - К.: Критика, 1998. - 334 с.
6. Бухарин С. Н. Россия и Польша. Опыт политико-психологического исследования феномена лимитрофизации / С. Бухарин, Н. Ракитянский. - М.: Институт русской цивилизации, 2011. - 944 с.
7. Васильев А. Г. Сарматизм: исторический миф и его роль в формировании польской национальной идентичности / А. Г. Васильев // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. - М., 2007. - Вып. 21. - С. 84-215.
8. Демчук Р. В. Український «сарматизм» як алгоритм організації спільноти / Р. В. Демчук. - [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1463/1/demchuk_ukr_sarmat.pdf]

9. Записки Михала Чайковского (Садык-Паши) / Михайль Чайковский // Киевская старина. - 1891. - № 7. - С. 85-96.
10. Лескинен М. В. Стереотип «веселого поляка» в описаниях польского национального характера национального характера эпохи просвещения и романтизма / М. В. Лескинен. - [Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/999999999_West_2011_2/31.pdf]
11. Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой / М. В. Лескинен. - М., 2002. - 178 с.
12. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему: Монографія / О. М. Сухомлинов. - Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. - 212 с.
13. Филатова Н. М. От Просвещения к романтизму. Исторический лексикон Казимежа Бродзиньского / Н. М. Филатова. - М.: Индрик, 2004. - 152 с.
14. Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J. Iwaszkiewicz - Kraków, 1983. - 420 s.

Werżanska T. A. Właściwości samoidentyfikacji magnaterii Prawobrzeżnej Ukrainy w XIX w.

W artykule rozpatrzono stereotypy zachowania polskich magnaterii Prawobrzeżnej Ukrainy w XIX w. Zrealizowano analizę głównych czynników, które wpływały na kształtowanie światopoglądowych ustawień typowego magnata, określono typowe cechy polskiego szlachetnego. Dzieje się próba wyróżnić sposoby zachowania tożsamości polskiego szlachectwa od cesarskich zamachów i akcentować uwagę na regionalnej specyfice.

Słowa kluczowe: stereotypy, magnateria. Prawobrzeżna Ukraina, samoidentyfikacja, tożsamość, kresy, majątek.

Verzhanska T. A. Special aspects of the self-definition of minuterie right-Bank Ukraine in the 19-th century.

The article studies the behavioural stereotypes of Polish magnates in the Right-Bank Ukraine during the nineteenth century. The analysis of the main factors that influenced the formation of philosophical systems of typical magnate is undertaken, typical features of the Polish nobility are defined. An attempt is made to highlight the ways in which preservation of the identity of the Polish nobility from the Imperial encroachments and to focus on regional specificity

Key words: stereotips, magnate, Right-bank Ukraine. self-identity, identity, Kresy, estate.